

تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان

حمیدرضا شعیری. تهران: سمت، ۱۳۸۹. چاپ اول، ۲۳۲ صفحه.

۱- بررسی شکلی اثر

- شیوهٔ حروفنگاری کتاب بسیار پذیرفتنی و عاری از لغزش است. طرح جلد از شکل واحد انتشارات سمت تبعیت می‌کند. صحافی کتاب نیز مناسب است و شیرازه و عطف مناسبی دارد.
- صفحه‌آرایی مناسب و متناسبی دارد. سفیدخوانی در حد نیاز رعایت شده است و به‌لحاظ بصری، ساده اما جذاب است. البته در برخی صفحات، تعداد خط‌ها زیاد است و خوانندهٔ کتاب را کمی بی‌حوصله می‌کند.
- به‌لحاظ ویراستاری ادبی کتاب بسیار مناسب و کم‌لغزش است. در این کتاب به‌خوبی به مواردی چون جدانویسی‌ها و رعایت نیم‌فاصله‌ها توجه شده است و تنها موارد اندکی را می‌توان دید که این موارد در آنها رعایت نشده است.
- به‌طور کلی این کتاب روان نوشته شده است. هرچند مانند هر اثر و متن علمی دیگری نیاز است که خواننده به مقدمات، اصطلاحات و مفاهیم اصلی مربوط به زبان‌شناسی، گفتمان و نشانه‌شناسی برای خواندن بهتر و سریع‌تر متن آشنا باشد. آشنایی با قلم نویسندهٔ کتاب نیز در سرعت خواندن کتاب مؤثر است، به‌ویژه اینکه نویسندهٔ محترم، آقای شعیری از اصطلاحات خاص خود نیز در نوشته‌هایش بهره می‌گیرد.

۲- بررسی محتوای اثر

- با توجه به آنکه درس‌هایی چون نشانه‌شناسی، تحلیل گفتمان و معناشناسی در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکترای رشتهٔ زبان‌شناسی و برخی رشته‌های ادبی و هنری ارائه می‌شود، به نظر می‌رسد که حجم کتاب (۲۳۲ صفحه) برای این واحدهای درسی

مناسب باشد. این کتاب برای رشته‌های گروه زبان فرانسه می‌تواند منبعی کامل، اما برای دیگر رشته‌های زبان و زبان‌شناسی می‌تواند منبع مکمل بسیار خوب و برای رشته‌های گروه هنر، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و... منبعی درخور توجه باشد. جامعیت قابل قبولی در این زمینه و برای یک درس دوواحدی در مقطع ارشد دارد و با اهداف مصوب درس تجزیه و تحلیل کلام هم‌خوانی دارد. اما برای مقطع دکتری شاید جامعیت کافی را نداشته باشد، زیرا برخی جنبه‌های روزآمد تحلیل گفتمان، از جمله رویکردهای غالبی مانند تحلیل گفتمان انتقادی در آن غایب است.

- اصطلاحات تخصصی دو حوزه گفتمان و نشانه‌شناسی در این اثر به خوبی به کار رفته است؛ هرچند برخی از آنها چون «جسمار»، «جسمانه»، «شوشی» و... خاص نوشتار و قلم آقای شعیری است که درک و فهم آنها مستلزم آشنایی پیشین با آنهاست. به عبارت دیگر اصطلاحات خاصی را نویسنده در این متن به کار گرفته است که در نگاه نخست ممکن است غریب به نظر آید، اما چنان‌که با نگاه و دیدگاه‌های نشانه‌شناسان و زبان‌شناسان فرانسوی آشنا باشیم، متوجه می‌شویم که نویسنده کتاب در اصطلاح‌سازی موفق عمل کرده است. تنها خرده‌ای که در این زمینه بر کتاب می‌توان گرفت این است که واژه‌نامه ندارد. خواننده با رجوع به واژه‌نامه بهتر می‌تواند معنای اصطلاحاتی را که برای او غریب به نظر می‌رسد، درک کند.
- نویسنده با ارائه یک پیشگفتار در آغاز کتاب و ارائه چکیده پایان هر فصل و نتیجه‌گیری در آخر کتاب و نیز در موارد لازم ارائه مثال‌ها و نمودارهایی تلاش کرده است به خواننده در تفهیم مطالب کمک کند. ارائه منسجم مطالب هم از نکات مثبت کتاب در این زمینه است. هدف کتاب نیز به‌طور صریح بیان شده است.
- به نظر می‌رسد که این کتاب به خوبی می‌تواند دیدگاه‌های فرانسوی به نشانه‌شناسی و تحلیل گفتمان را برای یادگیرندگان مطرح کند. از این رو برای رشته‌های گروه زبان فرانسه می‌تواند منبع درسی بسیار قابل قبول باشد و برای رشته‌های دیگر می‌تواند مکملی خوب باشد.
- عنوان کتاب، «تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان» است. در واقع در این

کتاب به گفتمان از نگاهی نشانه‌شناختی و معنایی نگریسته می‌شود که البته بین این دو، مرز مشخصی وجود ندارد. با توجه به آنچه در کتاب آمده است - که نگاهی گذرا به فهرست مطالب کتاب هم آن را نشان می‌دهد- و نیز با توجه به جایگاهی که نشانه و معنا در دیدگاه‌های اندیشمندان مورد توجه در کتاب دارد، می‌توان با اطمینان زیادی گفت که کتاب از این نظر هم نمره بالایی دریافت می‌کند. عناوین و فهرست‌بندی کتاب، انطباق مناسبی با محتوای کلی اثر و محتوای هر یک از فصول و زیرفصل‌ها دارد.

- نویسنده کتاب از منابع اصلی بسیاری در این کتاب بهره گرفته است و خود نیز در زمینه مطالب مطرح در این کتاب صاحب تخصص و نظر است. برخی از این منابع ممکن است قدیمی و متعلق به چند دهه پیش به نظر برسند، اما به هر حال منابعی هستند که در حوزه نشانه‌شناسی از منابع کلاسیک به شمار می‌روند و بی‌توجهی به آنها در هر کاری از این دست می‌تواند یک نقص تلقی شود. در کل آنچه در این کتاب ارائه شده است؛ از جذابیت و نو بودن قابل قبولی برخوردار است.
- این کتاب، نگاهی را به گفتمان مطرح می‌کند که در ایران کمتر شناخته شده است و از این نظر به‌طور کلی از اهمیت برخوردار است. افزون بر این در توضیح مطالب، نویسنده کتاب از نمونه‌ها و مثال‌های زبان فارسی هم بهره گرفته است - مانند نمونه‌هایی که از شعر شاملو و سپهری آورده است- که همین بر ارزش کارش افزوده است.
- نظم منطقی مطالب قابل قبول است. پس از فصل اول که به مقدمه اختصاص یافته است، سایر فصول بر مبنای ابعاد چهارگانه شناختی، ادراکی، عاطفی و زیباشناختی تنظیم شده و از تسلسل و پیوستگی قابل درکی برخوردار است. در کل، مطالب کتاب در هر فصل به‌گونه منسجمی ارائه شده است و با خواندن هر فصل زمینه برای ورود خواننده به فصل بعدی مهیا می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که کل اثر هم انسجام ساختاری و منطقی لازم را دارد.
- بیشتر منابعی که نویسنده در این کتاب از آنها بهره گرفته است به زبان فرانسوی است. در این میان هم او به منابع دست اول رجوع کرده است، مانند مواردی که به

بنونیست، گرمس و یلمزلف رجوع کرده است. در این کتاب شمار منابع فارسی و انگلیسی اندک است که این هم تا اندازه‌ای با توجه به آنکه در این زمینه‌ها در ایران پژوهش‌چندانی صورت نگرفته است و نگاه شعیری نیز به‌طور خاص به اندیشمندان فرانسوی معطوف است، قابل توجیه است.

- از طرف دیگر، اکثر منابع مورد استفاده در کتاب از منابع و مآخذ دهه ۱۹۹۰ میلادی و قبل از آن است و کمتر از منابع پس از سال ۲۰۰۰ استفاده شده است. البته این مسئله قابل توجیه است، زیرا برای معرفی یک نظریه، نویسنده محترم باید از کتاب‌هایی استفاده کند که جنبه کلاسیک داشته باشد و صحت مطالب آنها هم تأیید شده باشد. پیشنهاد می‌شود در ویرایش‌های بعدی از منابع انگلیسی جدیدتر نیز استفاده شود.
- در تألیف کتاب، رعایت امانت‌داری علمی در سطح شایسته انجام شده است. در ارجاع و معرفی منابع، اصول علمی به‌خوبی رعایت شده است.
- در این زمینه هم موارد لازم در کتاب هم درباره مطالب نقل‌شده از منابع خارجی و هم درباره نمونه‌های شعری رعایت شده است. اما در مواردی اندک چون صفحه ۸۳، الزامات ارجاع‌دادن رعایت نشده است: «(سپهری: ۳۷۰)».
- این کتاب جهت‌گیری خاصی ندارد و از این نظر روح کلی کتاب علمی، منطقی و عاری از قضاوت‌های احساسی و جانبدارانه است و می‌تواند مکمل مطالعات گفتمانی و نشانه‌شناختی در ایران باشد.
- کتاب انطباق کاملی با مبانی و اصول علمی رشته مورد نظر دارد. در تحلیل اشعار و متون زبان فارسی، مواردی انتخاب شده است که مغایرتی با ارزش‌های اسلامی و دینی ندارد.

مقاله نقد کتاب

کتاب «تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان» تألیف جناب آقای دکتر حمیدرضا شعیری از انتشارات سمت، کتابی است مشتمل بر پنج فصل و یک پیشگفتار معرفی گونه جامع و ارزنده. این کتاب با دیدی جدید و نگاهی نو به موضوع گفتمان و ارتباط آن با نشانه و نشانه‌شناسی می‌پردازد و همان‌طور که نویسنده محترم در پیشگفتار اشاره می‌کند، شاید از منظر برخی کارشناسان و زبندگان امر هنوز زمان طرح برخی جنبه‌های مورد اشاره این کتاب در کشور ما فرانسیده باشد. اما شایسته است که تحولات زبان‌شناسی و گفتمان‌کاوی از قافله جهانی عقب نماند و هم‌پا با دستاوردها و رویکردهای نوین جهانی به بررسی ابعاد دیگری از مفهوم نشانه و نظام تعاملی نشانه - گفتمان و نشانه - معنا بپردازد. این کتاب تکمیل‌کننده اثر پیشین نویسنده با عنوان «مبانی معناشناسی نوین» است که در سال ۱۳۸۱ همین ناشر (سمت) در اختیار خوانندگان قرارداد و به‌نوعی درک کامل کتاب حاضر نیازمند مطالعه مقدماتی آن کتاب است و خواننده‌ای که با مبانی معناشناسی نوین آشنا باشد، استفاده بهتری از اثر حاضر می‌برد.

در این اثر، نویسنده به بررسی نظام نشانه‌ای خاصی می‌پردازد که پویا، منعطف، تثبیت‌نشده، در حال نمو و دارای ویژگی تعاملی است.

کتاب در پنج فصل تنظیم شده است. فصل نخست با عنوان «گفتمان» به تعریف گفتمان و همچنین نحوه تبدیل گفتمان هوشمند^۱ به میدان عملیاتی که مقدمه‌آفرین و زمینه‌ساز حرکت نشانه به سوی معناهای غیر منتظره و نو است می‌پردازد. فصل دوم کتاب به «بعد شناختی گفتمان» اختصاص دارد که خواننده را با جایگاه شناخت در گفتمان و شگردهای شناختی تولید، بازآفرینی و تکثیر شناختی در نظام نشانه - معنایی می‌پردازد.

فصل سوم به «بعد حسی - ادراکی گفتمان» می‌پردازد و نشان می‌دهد که سیالیت و شناوربودن نشانه - معناها با جریان‌های حسی و ادراکی در ارتباط است.

فصل چهارم به «بعد عاطفی گفتمان» اختصاص دارد و در نهایت فصل پایانی کتاب به «بعد زیباشناختی گفتمان» می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه گفتمان از گونه‌های رایج و

متداول زبانی فاصله می‌گیرد و به ارائه گونه‌های متفاوت و متمایز نایل می‌آید. نویسنده در فصل نخست کتاب، تحولات زبان‌شناسی (در قرن معاصر) را به سه مرحله تقسیم می‌کند. اول، مرحله سیطره ساخت‌گرایان و تفکرات ساخت‌گرایانه که در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به اوج رسیده است؛ دوم، مرحله گفتمانی که اوج آن در سال‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ بود و مرحله سوم مرحله تعاملی که در سال‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ مورد توجه زبان‌شناسان قرار گرفت. در مرحله اول، صورت و شکل ساختاری زبان مورد توجه اصلی زبان‌شناسان بود، سپس در مرحله دوم، زبان‌شناسان به گفتمان و نقش گفته‌پرداز به‌عنوان فردی که بدون حضور و قصد و نیت او از گفتمان، تولید گفتمانی متوقف خواهد شد توجه نشان دادند و آنگونه که بنونیست^۱ معتقد است، زبان فرایندی است که کسی عهده‌دار تولید آن است.

پس از آنکه مطالعه گفتمانی به حد کفایت و در سطح بلوغ قرار گرفت، مرحله سوم تمرکز زبان‌شناسان یعنی مرحله توجه به بُعد تعاملی آغاز شد که طی آن، پژوهش‌های زبانی تابع شرایط تعاملی است که بر وابستگی رفتارهای زبانی طرفین و مشارکان گفتمان که در کتاب از آنها با تعبیر زیبای «هم‌سخنان» یاد شده است تأکید دارد. در این مرحله، فعالیت گفتمانی تنها به شرایط تولید و حضور گوینده یا گفته‌پرداز منحصر و محدود نیست، بلکه گفتمان در این مرحله، محل جبهه‌گیری گفته‌پردازی است که با فعالیت شخصی خود در گفتمان شرکت می‌کند و بر فرایند گفتمانی تأثیر می‌گذارد.

کتاب حاضر می‌کوشد از سطح دوم به سطح سوم حرکت کند و رویکردهای نوین نشانه‌شناسی گفتمانی در این چارچوب و مرحله را معرفی نماید و در مسیر این معرفی، از بسیاری از مثال‌ها و نمونه‌های محسوس و ملموس زبان فارسی و فرهنگ ایرانی (از اشعار کلاسیک و کهنی مانند مثنوی مولانا تا اشعار کوچه‌بازاری و قصه‌های عامیانه) بهره می‌گیرد که خواندن کتاب را برای خوانندگان ایرانی ملموس و شیرین می‌سازد.

نویسنده پس از معرفی مقدمات و تعاریف گفتمان و ویژگی‌های اصلی و نحوه هدفمندی، در فصل دوم به بُعد شناختی گفتمان می‌پردازد و به تعریف عنصر شناخت از

1. Benveniste

دیدگاه گفتمان کاوی می‌پردازد و با ارائهٔ افعالی که دارای بار شناختی هستند، در حوزهٔ گفتمان وارد می‌شود و انواع آن را از شناخت فنی (که بر کنش استوار است) و شناخت اسطوره‌ای (که تعیین‌کننده شرایط حضور یا گونهٔ زیستی ما در مقابل یک موضوع و جریان است) بیان می‌کند و با مثال برمی‌شمارد و سطوح مختلف دانستن در گفتمان را نیز به کنکاش می‌نشیند.

هرچند در این فصل مفهوم شناخت^۱ با آنچه در ابتدا به ذهن زبان‌شناس جوان و دانشجویان مراحل آغازین متبادر می‌گردد و همچنین جریان شناختی دهه‌های اخیر در آمریکا که به‌ویژه بر مفهوم استعاری زبان تمرکز دارد، تفاوت بسیار دارد، مفاهیمی مانند زاویهٔ دید و اثر آن بر پیکربندی شناختی افراد، نشان از قرابت‌های حوزه‌ای در این زمینه دارد. نشانه - معناشناسی پویای مورد نظر این کتاب با مثال‌هایی که ارائه می‌کند، به‌خوبی نشان می‌دهد که شناخت نمی‌تواند متکی بر رابطهٔ ایستا، مکانیکی و مبتنی بر انتقال اطلاعات از یک قطب به قطب دیگر باشد و شناخت اگر دارای برنامه‌ای منظم و تابع قواعدی خاص باشد، آن را شناخت فنی یا حرفه‌ای می‌نامد و اگر محصول رابطهٔ تعاملی و شاعرانه باشد، آن را شناخت اسطوره‌ای نام می‌نهد. در این فصل از کتاب، رابطهٔ شناخت با مفهوم ارزش^۲ نیز مورد بحث قرار می‌گیرد.

دو فصل بعدی کتاب (فصل سوم و چهارم) به بعد احساسی و عاطفی گفتمان اختصاص می‌یابد و طی آن فعالیت حسی - ادراکی گفتمان را نیز تابع پنج عنصر (فضایی تنشی، شوشی‌گری حسی - ادراکی، عملیات شاخصه‌ای، جهت‌مندی فضای تنشی و مجموع عناصر حاضر در فضای تنشی) می‌داند و به معرفی هر یک از این عناصر با ذکر مثال‌هایی از ادبیات و فرهنگ ایرانی می‌پردازد. در فصل مربوط به بعد عاطفی هم عناصری مانند ریتم گفتار، چشم‌انداز، عمق و... مورد بحث قرار می‌گیرد و عناصری مانند فشار عصبی، حالات مختلف روحی و عاطفی و حتی نمایه‌های جسمی مانند رنگ‌پریدگی و... و نقشی که در نظام نشانه - معناشناختی ایفا می‌کنند، به‌صورت نظام‌مند بررسی می‌شود. بر اساس نظریهٔ عاطفی، فرایند عاطفی دارای پنج مرحله است که از تحریک یا بیداری عاطفی آغاز و به ارزیابی عاطفی

1. cognition
2. value

منجر می‌شود.

فصل پنجم و نهایی کتاب به بعد زیبایی‌شناختی گفتمان اختصاص دارد. این فصل با پرسش کلیدی زیبایی چیست و آیا دارای ماهیتی شناختی یا حسی است آغاز می‌گردد و در طول فصل، نویسنده می‌کوشد زیبایی را از منظر احساس و عواطف انسانی توصیف کند. نقش عنصر زمان در ایجاد مفهوم زیبایی و تولید جریان زیبایی‌شناختی از مباحث مورد بحث در فصل پنجم است که طی آن، تفاوت مفاهیمی مانند زمان خطی، زمان زبانی، زمان روایی و زمان مکانی مورد بحث قرار می‌گیرد و با ارائه مثال‌هایی ملموس از ادبیات ایرانی، نکات و دقایق آن به بحث گذاشته می‌شود.

نویسنده، کتاب را با بخش نتیجه‌گیری به پایان می‌برد و خود به این نکته اشاره می‌کند که هرچند در این اثر به مطالعه ابعاد مختلف گفتمان پرداخته است، مهم‌ترین نکته مشترک در تمامی این مطالعات، سیال بودن مفهوم نشانه - معناهاست. برداشت این کتاب از مفهوم نشانه، مفهومی سیال، پویا و همواره در حال تغییر است که ابعاد متکثری دارد و می‌توان آن را از ابعاد و منظرهای مختلف به نظاره و تحلیل نشست.

این کتاب، کاربرد آموزشی دارد و به‌ویژه از آن نظر اهمیت دارد که با نگاه فردی که متخصص زبان است و دیدگاه فرانسوی به نشانه‌شناسی و گفتمان دارد، تألیف شده است. بیشتر کارهایی که در این زمینه در ایران منتشر شده است، به‌وسیله کسانی نوشته یا ترجمه شده که متخصص یا علاقه‌مند به نگاه و دیدگاه گفتمانی و نشانه‌شناختی در کشورهای انگلیسی‌زبان هستند. در واقع نویسنده در این کتاب به‌خوبی دیدگاه‌های اندیشمندان بزرگی چون گرمس را مطرح و بررسی کرده است.